

Моральне почуття належить до сфери інстинктів, але воно не є сталим, а може розвиватись або занепадати. Нормальний його розвиток залежить од здоров'я й бадьорості людського організму, від скоординованих нормальних імпульсів, що виходять з його особистого блага; і коли організм розвинений ненормально, воно виявляється в понівеченій формі морального занепаду — божевілля, ідіотизму, атонії тощо. Розвиток морального почуття іде послідовно від давніх родів; це спадщина, яку окремих індивідуум дістає від своїх дідів і збільшує власним надбанням. У своїм поступові дитина намагається пристосуватись до оточення й навіть до громадського ладу, маючи інстинктивний нахил до переймання від дорослих їхніх манер, рухів, інтонацій голосу тощо. І чим частіше бачитиме вона ті або інші вчинки, рухи, тим більше перейметься ними та їх неминучістю. Вона завше легко підлягає внушінню й самовнушінню, бо це криється в її натурі.

Кожна зовнішня подія викликає уяву, а кожна уява викликає відповідну дію, що потім перетворюється у звичку. І що б дитина не перейняла, все те є в неї наслідком внушіння ззовні. Внушіння набуває незвичайної сили. На ній будуються моральні звички настільки міцно, що деякі лишаються на весь вік.

Жодне внушіння через переймання не проходить марно для дитячого організму; воно викликає або гарні, або погані почуття, і все це збирається в одне ціле, утворює ґрунт психічного життя й позначається на складі дитячої вдачі. Од смутку, од бідності, од життєвих та інших поганих умов молоде життя зневірюється, нудиться й доходить до відчаю. Але багатство й розкіш не можуть бути гарними умовами для нормального розвитку дитини: вільна у своїх рухах і бажаннях, не зустрічаючи ніяких перешкод у виконанні їх, вона, зрештою, набуває схильності до егоїзму й жорстокості. Все це відбувається поза волею дитини шляхом переймання. Взагалі розвинена здатність дітей до переймання має великий вплив на почуття й на дію.

На дітях особливо відбиваються звички, дії і взагалі атмосфера оточення. І наскільки має силу на них гарний приклад, настільки поганий вплив роблять у моральнім розвитку всякі аномалії близьких людей. Гнів, лютість, жорстокі відносини до людей та тварин, сполучені з ними вчинки, загальна draжливість зменшують справжнє моральне почуття у дітей і штовхають до моральної розпусти. З цього видно, як обережно треба поводитись з дитиною при вихованні; треба усувати від неї все, що може припинити гарний моральний розвиток, понівечити й знищити добрі нахили на зорі дитячого життя.

Все, що говорилося тут про дітей, стосується в такій же мірі й юнацтва, хоч тут уже всякі надбання проходять через логічне активне втручання шляхом власного здобутку під час стосунків з оточенням.

Зваживши на все це, ми можемо сказати, що щастя й нещастя дитини залежать од сім'ї, батьків, від оточення, громадянства й од здоров'я й хвороби нації, до якої вона належить. Їхнє добро й лихо із своїм великим впливом на дитячу вдачу, на духовне надбання дитини примушує нас дивитись на моральне почуття не тільки з боку власного здобутку, а й з боку поглядів загалу.

Щоб дати дитині потрібний нормальний ґрунт, щоб не гальмувати здорового поступу цілої нації, ми повинні принести в жертву наші особисті бажання, наші особисті егоїстичні почуття. Кожний з нас повинен уявити себе істотою, що створює іншу таку саму істоту, передаючи їй і те, що набуто власним культурним поступом. І чим ліпша істота, цебто ми самі, чим вищий і здоровіший наш розвиток, тим і витвір наш буде кращим. Ми формуємо його моральне обличчя власними вчинками, рухами, звичками, своїм поведженням, і на нас лягає відповідальність за його добробут. Прищеплюючи дитині ті або інші вчинки, ми одночасно поширюємо її погляди на речі, і, таким чином, щодалі поглиблюємо потроху моральні й розумові надбання. Вихователь повинен поставити дитину в такі умови, щоб потрібні погляди для оцінки речей по змозі поширювались власними спостереженнями на вчинках здорового оточення, щоб дитина добула правдиві погляди на те, що навколо неї. Словами мало що дамо дитині: тільки при діях та вчинках слова мають силу досить доброго впливу, а звичайно слова застаються словами, як тільки вони розходяться з ділом. Не можна навчити дитину моральних обов'язків через вивчення кодексів початкової моралі; треба, щоб дитина сама пережила їх, переробила своїм розумом і склала певний погляд на всі людські вчинки.

***

Перед вихователями стоїть невідступно завдання: дати дитині такі обставини, в яких було б найбільше пережито, здобуто найбільше

знань, зберегти дитячу психіку незіпсованою непевними умовами нашого сучасного життя, щоб дитина найменше втратила свого доброго хисту й життєвої радості.

Допомогти цьому може здорова сім'я, чула родина, серед якої дитина живе, її міцні життєві підвалини, високий моральний і розумовий рівень. Бо чи можуть зробити моральний вплив батько, мати або взагалі вихователь на свого вихованця, коли навчатимуть правдивості, навчатимуть бути щирим, увічливим, а самі будуть часом неправдиві, лицемірні, жорстокі й т. ін., вимагатимуть ладу й дисципліни, а самі повсякчасно ламатимуть їх. Дитина добре це помічає й з особливою інтенсивністю переймає такі ж самісінькі погляди та вчинки. Можна собі уявити, як у таких разі ненормально йтиме розвиток, які негативні будуть моральні здобутки.

Немало перешкоджає путньому вихованню дітей брак у батьків та у вихователів потрібних знань. А керуватися самим тільки особистим почуттям та симпатіями дуже мало для цього діла. Треба всі свої вчинки погодити з науковими вимогами щодо виховання. Невдале, погане виховання може викликати знервування у зовсім здорової дитини. Природа наділила дитину особливо тонкою вразливістю. Дитина — надзвичайно глибокий спостерігач. Вона все помічає й користується повсякчасно у вчинках своїм надбанням. Це робить вона майже пасивно. Отже, і в пасивних спостереженнях дитина часом набуває активності, робить з помічених фактів логічні, дивно правдиві для її віку висновки. На розвиток активності в дитини треба також звернути пильну увагу, щоб вона розуміла кожне явище; треба показати дитині, що кожна дія, кожний учинок мають причину й логічний наслідок. І вона на них упевниться, наскільки правдиві ваші слова й певні ваші погляди.

Для розвитку морального почуття дитині потрібен імпульс внушіння — внушіння діями інших. Чужа сила волі, дії, упевнені промови мають силу пошесті. Дитина, попадаючи в коло своїх товаришів, змінює зовсім своє поведження. Гарні й погані натури перетворюються в певну силу, як тільки знаходять в оточенні сприяючий ґрунт і вчинки. У дитячому житті внушіння відіграє особливо значну роль, дякуючи вразливості й чутливості дитячого молодого організму.

Яку має силу в цей вік внушаємість, можна бачити з судових процесів.

Ми всі підлягаємо внушінням оточення. І тільки дехто з нас має силу не піддаватись деяким внушінням. До оточення, що має силу внушіння, належать сім'я, товариство, вуличне життя, книги, розмови, одежа, оселя, громадянство.

На моральному внушінні зупинимо свою увагу й подбаємо про те, щоб вияснити, яке оточення і в якій мірі впливає на склад дитячої

вдачі й розвиток морального почуття. Бо немає більш пекучої й гострішої потреби в громадському поступові, як висвітлення питань про нормальне виховання дітей. «Виховні системи, — каже Спенсер, — як і всі державні заклади, не створюються, а виростають, і росту того не можна помітити за короткий час. Але, хоч би як швидко відбувався процес поліпшення, він, проте, вимагає допомоги, і найбільш діяльною допомогою буде обміркування цього питання»^{*}. Само собою, не слова Спенсера нас спонукають до цього, а саме життя.

* * *

Перші свої надбання дитина має од сім'ї. Сім'я створює ґрунт морального виховання, в ній дитина здобуває правила поведіння; в сім'ї розвиваються внутрішні — гарні й погані — почуття, і вдача набуває рішучого напрямку в той чи інший бік. Моральна атмосфера, в якій людина перебуває перші роки свого життя, од якої вона дістає те, на чім будується все її майбутнє, має величезне значення. Безпорадна в перші роки й підвладна тим, хто її оточує, дитина несвідомо, хоч і не примусово, переймає звички, вчинки й дії. Корінь найглибших нахилів до того чи іншого життя — коло дитячої колиски: тут сіються зерна добра та зла, зерна почуттів і відчуттів, якими, хоч, може, й не на все життя, визначається вдача людини, як каже Смайльс, але які, до часу активного внушіння, керують вчинками дитини.

Спершу дитина через досвід, але рефлексивно, починає відрізняти рухи, що задовольняють її або викликають неприємність. Спочатку дитина здобуває все органами чуття й робить усе виключно на основі реальних надбань: робить те, що їй подобається, й уникає всього, що їй неприємне. Рядом повторень набуває вона перших розумінь, а після того починаються дальші надбання. Дитина не тільки слухає та дивиться, вона вже робить активні рухи, вона починає імітувати те, що зауважила, переходячи від немудрих до складніших явищ. Вона спостерігає, порівнює й робить свої власні висновки. Думки з великим успіхом ширяться й розростаються, враження з інтенсивною силою викликають уявлення, а з ними й рухи. І дитина у 4-5 років набуває більше, ніж потім за все останнє своє життя.

Як у цей період все сприймається, видно з того, що ми до глибокої старості пам'ятаємо значні дитячі вчинки свої з усіма подробицями. Перші найбільші враження зберігаються на все життя, і достатньо тільки найменшої причини, щоб їх нам яскраво уявити. У ці роки вже складається ґрунт людської вдачі, набуваються звички, од яких почасти залежить прийдешнє щастя й нещастя людини.

---

* Спенсер. Моральне виховання.

Перший образ — це мати. Її вчинки — це могутній зразок, який дитина спершу наслідує, а потім кладе в основу моралі й своїх розумових здобутків. «Для дитини, — каже Ріхтер, — найважливіша доба життя — дитинство, коли вона починає вбирати в себе колорит і моральний абрис від єднання з іншими людьми. Коли ми подивимося нарешті на все життя, як на виховний заклад, то побачимо, що й кругосвітній мореплавець, що бачить всі нації світу, зазнає на собі від них впливу менше, ніж зазнав од своєї матері».

Наслідує дитина матір повсякчасно. Мати — це «цілий світ навчачь». Навчається спочатку дитина не словами, а реальними образами. Мова з'являється потім, на поміч прикладові. Слова мають силу тільки поруч з прикладом. Гарні слова при поганому, брудному вчинкові не мають на дитину доброго впливу; навпаки — ждять од цього швидше лиха. Хоч як навчайте словами, дитина, проте, робитиме так, як ви робили, а не так, як казали. І гарні слова можуть тоді навчити тільки лицемірства. Дитина звикає легковажно ставитися до своїх і чужих вчинків, бо вона зрозуміла всю їх неправдивість і брак гармонії поміж словом і ділом.

Мати та її вчинки — це те чарівне коло переймання всяких почуттів, від яких дитина й дорослою не може відірватися. Вона не може зробити жодного значного вчинку, щоб у неї не відбивались і не відгукувались так або інакше ідеї й почуття матернього впливу. Од матері, од її вдачі, розуму й морального почуття, од уміння вселити добрість, ласку, дружбу, любов, справедливість, ніжність тощо, од її здібності до виховання залежить майбутнє дитини. «Одна гарна мати варта сотні шкільних учителів, — каже Герберт. — Дома вона і магніт для кожного серця, й провідна зірка для всіх очей». Від годування й повсякчасного перебування з матіркою або з нянькою в дитини постають значні асоціації. З обличчям матері пов'язане вгамування голоду або звільнення від прикрих відчуттів. Коло материних грудей з її ласками народжуються перші високі почуття людської солідарності й альтруїзму*. І коли мати сама годує дитину, сама порається коло неї, докладає всюди свої природні здібності до виховання дітей, то моральне й розумове виховання забезпечено високим зразком матері. Дитячі рухи — це рухи переймання. Переймання чужих рухів спочатку — то єдине джерело морального розвитку ззовні. Від того, хто буде першим наставником і головним зразком для переймання, від того, чиї руки найчастіше бачитиме дитина, від кого прийматиме любов і ласку або злість і жорстокість, хто вселятиме їй перші почуття, від

---

* Проф. Сікорський.

того залежить її моральний розвиток і напрям. «В такому разі кращий наставник, — каже Ріан, — це мати; найліпше виховання — перше зворушливе навчання, і спомин про нього ніколи не зникає у людини — це перша школа, у якій дитина навчається любити добро, поважати й любити працю, бо святе материне обличчя вривається у дитячий розум разом з першими прагненнями, разом з першими обов'язками. Вага й трудність того першого обов'язку полегшуються цим ніжним наставником».

Мати живе в своїх дітях. «Яке коріння, таке й насіння», — каже народна приказка, яка виникла на глибокому спостереженні, що від матері залежить напрям, якого додержуватиме дитина в житті. Батьки своїм поведінням уже готують дитячу владу, прищеплюють ті або інші дії. Від матері залежить зробити дитину доброю, лихою, ненормальною. Мати — це перший потужний комплекс рухів, емоцій, ідей, що спочатку панують неподільно над дитячою психікою. Дитина несвідомо наслідує її спосіб життя; її звички стають звичками дитини. І цим шляхом можна привести дитину до чого завгодно, до доброго і до злого.

В.М. Дорошевич у своїй статті «Дитяча проституція» описує багноту й розпусту, в яких живуть діти-дівчатка і які так трагічно перевертають їхнє життя. Спокусниками й винуватцями цього нещастя найчастіше бувають матері. Дитина ссе молоко п'яної розпутної матері з поганими звірячими хтивостями, і потроху й сама позбувається свого людського образу. П'яні розмови, п'яна ласка, п'яна лютість та жорстокість відбиваються усіма подробицями на дитині, знищують її моральне почуття — почуття соромливості. Вона через інстинктивне переймання піддається материним впливам.

Коли ми звернемо увагу на автобіографії й біографії великих людей, то побачимо, що материні погляди на моральне й розумове виховання відігравали особливо значну роль у розвиткові найкращих почуттів. Тому-то особливо м'яко, ніжно й любовно написано ті рядки в споминах великих людей, де вони оповідають про матір, про її поведіння, про вплив її на перші дитячі рухи, на напрям діяльності, на звички, що вже в ті роки натякали на їхнє майбутнє життя.

Взагалі роль жінки ще не оцінено як слід, і заслуги матері ждуть ще своєї правдивої оцінки в майбутньому. Глибоко правдиві слова Пирогова: «Доглядаючи ще з коліски за людиною, дбаючи про розвагу дитинства, навчаючи її уста лепетати перші слова й перші молитви, жінка стає головним будівничим громадянства: наріжний камінь кладеться її руками».

***

Батько не відіграє для дитини тієї ролі в сім'ї, бо він більше заклопотаний своїми громадськими та особистими справами. Для дитини

він є істотою, що з'являється дома раз, увечері, на кілька годин і знову зникає з обрію дитячого життя на цілий день. Вихованням дітей батько часто зовсім не цікавиться. Він для дитини здається чимсь чужим, незрозумілим. Чеховському Грицеві, хлопчикові 2 років і 8 місяців, «няня й мати зрозумілі: вони одягають Гриця, годують і вкладають спати; але для чого існує тато — невідомо». І це таким він здається дитині, поки скарги матері, няні або сусідів на всякі дитячі вчинки не викличуть батька до ролі ексекютора; і тоді батько обертається у щось реальне, конкретне, страшне й грізне; коли з'являється ця потвора, дитина ховається під канапу або під ліжку; вона затихає, коли батько дома, вона не виявляє своєї жвавості, щирості й балакучості.

Таку негативність у ставленні батька до дитини я б не зазначав, коли б ця риса зрідка з'являлась у сім'ї; а то наше нещастя, що схильність до жорстокості не викорінена у нас, батьків, ні вихованням, ні самонавіюванням. Ми дістали в спадок од батьків закладені ще дідами нахили до насильства, до панування над другою малою людиною. Наші вихователі й наставники здебільшого керувались у наших вихованні правилами Домостроя, які для тих часів були звичайні й навіть панували в сім'ї. Ми вже забули, що таке виховання викликало і в наших дитинстві жах, злість, упертість, зневір'я, і застосовуємо його до наших дітей, забуваючи, що з кожним десятком літ людність змінює своє культурне обличчя, і вдача дитини того часу значно відрізняється од вдачі теперішньої. У природі поступово еволюціонує все, а тим паче жива істота — людина.

Для виховання дитини мало бути батьком, мати право сильного, санкціоноване легально-державними кодексами. Треба мати шире серце, ясний розум і моральну висоту. Почуття добра й рівності — це той цемент, що нормально пов'язує дорослого й малого; у матері він закладений у її організмі — в материнстві, а в батьків його бракує, але його можна здобути невтомною працею над своїм власним вихованням, широкою освітою й науковим студіюванням дитячої психології.

І те, чим повинен володіти кожний батько ради добра своєї дитини, особистого й громадського добробуту, ми зустрічаємо дуже рідко. З яким особливим інтересом перечитуємо ми ті рядки у Спенсера, де він оповідає про одного батька, що був вірним другом своїх дітей. Це почуття він передав їм у такій мірі, що, не зважаючи на те, що з'являвся додому тільки увечері, мав великий моральний вплив на дітей. Для них вечір, проведений з батьком, був святом. Улюбленим днем була неділя, коли завше батько зоставався дома на цілий день. Любили діти батька до нестями і відкривали йому всю душу. Одно слово похвали або догани мало могутній вплив на їхнє поведіння.

Раз п'ятилітній синок нашкодив, коли батьків не було дома, а ввечері позбувся звичайної батьківської ласки. Це так вразило хлопчика, що через кілька днів, коли мати збиралася кудись піти, він став прохати її zostатись, бо він боїться, щоб, коли її не буде, знову не нашкодити. Такий вплив має далеко не кожний батько. Тут потрібен і розум, і природний такт, і уміння, і все в такій мірі, щоб не перечило й не заважало нормальному дитячому розвитку, і давало б назватись батьком своєї власної дитини.

Обов'язки батька не кінчаються на тім, що породив дітей і годує їх. Обов'язки його ширші й вищі: він повинен дати здорових і корисних членів громадянству й державі. Оправдувати ж своє недбалство до дітей особистими обов'язками та службою навіть не чесно. Бачите, батькові ніколи звернути увагу на свою дитину. То нехай це робить мати, її, мовляв, призначено самою природою до цього, та до того ж у неї й часу вільного більше! А мати теж, часто завалена роботою по хазайству, здає дитину на руки нянці, та й спокійна. Клопоту менше і часу вільного більше. У кожного з них на щось стороннє, непотрібне є й час, і бажання, на те ж, що становить більшу й головну частину нашого життя, й без чого саме життя втрачає багато, для того нема часу. Хто не може виділяти потрібний час на виховання дітей, не може виконати обов'язків батька, той не має права бути ним!

Ми скаржимося, що діти не розуміють нас. Та як його розуміти, коли ми живемо з ними на протилежних полюсах? Коли за все їхнє життя з нами, поки стануть вони дорослими, ми уперто, власними руками розбираємо природний місток між дитиною й батьком, який нормально створено, звичайно, інстинктивним почуттям у батьків до збереження свого роду в дітях, а у дітей пориванням до життя? Дитина шукає захисту в батька, любить його й жадає його любові й ласки. А ми часом ідемо проти природи, ми жорстоко відштовхуємо її від себе, віддаляємося од дитячої набридливої пошани й любові. Не йдемо назустріч дружбі, що потрібна дитині як сонце й гарне повітря для всякої істоти.

Дитина розвивається тепер рано й швидко. А ми, недбалі й нечуйні, не розуміючи елементарних законів природного виховання, виховуємо силоміць старими методами і дістаємо страшні результати — поширення самогубства серед дітей, що, як пошесть, дедалі більше охоплює дітей і молодь. Але у нас і тут рідко з'являється думка про справжніх винуватців. Звичайно, шукаємо на стороні й звалюємо провину на інших. Треба, щоб батьки насмілилися обвинуватити себе і стали ближче до дитини. Людина створена для життя й поступу, а не для знищення та самозгуби. У самій людській природі закладено моральні закони, що оживляють її й роблять свідомою, здатною до культурного поступу!

Ми звернули увагу читачів на різний вплив батька й матері на дітей, але в нормальнім вихованні цього не повинно бути, і різний вплив батька і матері на утворення характерних рис дитини був би досить таки штучним. Батько й мати для дитини неподільна одиниця, їхні окремі впливи переплітаються, змішуються й складаються в один комплекс сприймань, до яких дитина принатурюється цілком пасивно, несвідомо. Батько й мати для неї — гармонійна єдність, і їхній вплив буде більший, коли вони обоє будуть більш моральними, і навпаки.

Взагалі в наших сім'ях, коли батько й мати в своїх виховних прагненнях не мають спільної єдності, коли вчинки одного суперечать вчинкам другого і коли системи виховання розходяться, кожний з них відіграє окрему роль; справляє окреме враження на дитину. Все виховання тоді простує до того, який стимул має більш відгуку в природі дитини. Але вплив і того, й другого не проходить марно для неї. Суперечність ідей і фактів у цей вік ламає дитину радикально, позбавляє її твердих моральних підвалин, рішучості в її діях і поглядах, створює негативний тип. Не тільки суперечності між виховними системами справляють таке враження, а взагалі несталість поглядів і поєднаних з ними дій навіть одного з батьків формують вдачу надзвичайно непевну, лицемірну, із слабим альтруїстичним почуттям і розвиненим егоїзмом.

Дитина піддається не тільки простому внушінню, а ще й побічному й контрастному. Побічну силу внушіння мають і такі явища, як ласка, всяке задоволення, повсякчасне прохання: «не пустувати», «бути розумним» тощо, або надто швидкий присуд дитячому вчинкові, без з'ясування причини, яка примусила дитину до нього. Наприклад, дитині подобалась яка-небудь річ; вона взяла її просто побавитись; це помітив хтось із батьків або вихователь, одібрав її та ще назвав дитину злодієм.

По суті справи зробила це дитина ненавмисне, вона знає свою безневинність, а її обзивають «злодієм» і переконують у тому, чого й на думці в неї не було. Ображена дитина починає мстити, починає красти, аби не дарма обзивали її «злодієм». Таку побічну силу морального внушіння мають такі вирази: «яка лиха дитина»... «Який ледащо» тощо.

«Коли за людиною, — каже Гюйо, — гониться погрозливиий натовп, і вона, бажаючи його спинити, умить крикне: «А, так ви хочете мене повісити!», то дуже можливо, що знайдена ним формула буде зараз застосована до нього. Те ж саме створюється й безліччю більш або менш поганих інстинктів, що прокидаються в серці дитини в ту або іншу мить її існування; ніколи не слід давати цим інстинктам готову формулу, щоб не зміцнити їх і не перетворити в дію».

Контрастне внушіння виявляється, наприклад, у таких випадках: ви привчаєте дитину гуляти щодня на вільнім повітрі, дитина це любить; але, буває, як побачить, що ви одягли пальто і взяли бриля, починає сперечатися, не хоче йти гуляти, хоч це їй безперечно подобається. Киньте бриля, зніміть пальто, скажіть дитині, що ви не хочете йти гуляти, і за хвилину вона вже почне проситись гуляти. Дитині, звичайно, подобається перечити дорослим, але це не обходиться їй без особливого активного напруження волі (активне внушіння), і через те контроль звичних дій під впливом волі набуває протилежного напрямку імпульсу. Коли така воля дедалі більше розвивається, коли такі вчинки повторюються не раз, то з'являється упертість і дратівливість вдачі, навіть на шкоду самому собі. Лай думає, що в контрастному внушінні «криється початок власної самостійної волі — небажання того, чого бажають інші». Але з цим нелегко погодитися, бо так воно буває тільки доти, доки не перейде у вередування або у хворобу. А оскільки ми не можемо зазначити межі, де кінчається одне й починається друге, будемо обережними зі своїми висновками щодо цього, а тим паче давати поради. Розвиваючи самостійну волю, можемо викликати в той самий час і такі почуття, як егоїзм і несвідомість у відносинах з іншими людьми.

***

Кара — це один із засобів внушіння, що найчастіше застосовується в сім'ї; цей засіб найбільше позначається на формуванні характеру й на розвитку різних негативних нахилів. Кара в нашій штучній вихованні рідко буває справедлива й пояснена дитині як слід. А пояснення її доконче потрібне, бо вона є обов'язковим наслідком поганого вчинку. Кара, яку ми вживаємо для дитини, рідко вияснить об'єктивні прикмети правди, рідко її приймає дитина як нормальний наслідок її вчинку. Частіш кара тільки викликає почуття образи, гніву, ненависті. Розуміння свого безсилля і залежність від дорослих не дозволяють дитині за насильство платити тим самим — платити лихим за лихе. Звичайно, лихе викликає лихе, вселяє жорстокість і помсту. Дитина шукає задоволення нового почуття у вчинках, які не караються. На поміч приходять всяка брехня, лицемірство тощо. Замість високого морального почуття з'являється особиста вигода та лиха думка.

Карають, наприклад, за те, що дитина говорить непристойні речі. Дитина ж повторює те, що чує від інших, не уявляючи собі навіть змісту слів. «Який ти дуренький, татусю», — часто кажуть діти, коли батько не розуміє їх. Так їм казали батьки, значить, можна те саме сказати й батькові. Карати ж їх за це було б зовсім непедагогічно, бо якраз це ж саме може викликати почуття несправедливості, цим самим тільки можна налаштувати дитину проти себе. Для неї буде не-

зрозумілим, за що її карають, адже ж дорослі завше так говорять, і їм нічого за це. Дитина бачить свою безневинність і насильство дорослих. Коли призводять дитину до цього, то цим самим якраз прищеплюють їй погані нахили до влади, до панування над слабшими й духом і тілом, до дикого й лихого почуття й пов'язаних з ними вчинків.

Безкарність вчинку, який зроблено дома, і сувора кара за нього, коли зроблено його прилюдно, викликає в дитини неправильне уявлення, ніби карається не вчинок, а те, що його зроблено на людях. Дитина з цього робить висновок: таємна хиба не є хибою, поганій вчинок не є провиною, тоді коли його можна приховати од людей. Таким чином складаються у дитини дуже хиткі моральні підвалини, укорінюються ненормальні уявлення й погляди. Непослідовність і непомірність кари позбавляють батьків дитини: замість приязні, пошани й любові виростають ненависть і недовір'я.

Уявіть собі всю нелогічність такої події, про яку оповідає Е. Кей. «Раз я бачила, як батько й мати сміялися, поки лід видержував вагу їхнього хлопчика, що бігав по ньому; та коли лід раптом затріщав під ним, вони загукали, що покарають хлопчика різками», — і вам стане зрозумілою несвідомість таких батьків і цілком слухними її дальші слова — «коли матері соромно за розбещеність свого хлопчика, вона б'є його, замість того, щоб бити себе в груди!»

Ми самі недбалі й нетямущі. Вихованням створюємо суперечності в дитячих поглядах, в природі ж таких суперечностей немає. Ми створюємо штучні умови, вносимо в моральний і розумовий розвиток дитини сумніви й розкиданість, і хочемо від неї доброго, ввічливого ставлення до себе й моральної досконалості. Ми самі відсуваємо від неї гарний, корисний зразок, що майже сам один зміг би сформувати той або інший характер людини. Штучна кара за вчинок, звичайно, має в собі елемент насильства, але зменшити його поганій вплив на чутливий дитячий організм можна тільки тоді, коли застосування кари виникає із суворої справедливості і виконується не фізичним «впливом». Тоді вона не досягне своєї мети, а обернеться у протилежне внушіння, що, як докір нам, виявляється в наших дітях і що так перекидає й ламає майбутнє життя дитини. Дитина не може не підлягати внушінню, бо це закладено в самій її природі.

Внутрішнє поривання до життя примушує дитину наслідувати дії дорослих, підлягати їхній волі. Та коли батьки тільки те й роблять, що говорять: «Цього не можна, того не можна, туди не ходи, так не роби, бо соромно, будь розумним, не пустуй» тощо, без пояснення причин, то це викликає бажання тільки *зробити, зламати, ніти, пустувати*. І часом така таємна цікавість закінчується трагічно для самої дитини. На-

решті вона перестає розуміти, що можна, а чого ні, що добре, а що погано. Одна тільки думка панує в голові — можна все, що вдається приховати від інших. В її розумі переплутуються розуміння, вона всьому дає свої пояснення, часто протилежні нормальним.

Природа наділила дитину уразливістю й таким чином підготувала її до нормального виховання. Дитина дуже добре помічає все і робить свої логічні висновки. Вона далеко більше звертає уваги на все, ніж дорослі; на ній одбивається з більшою силою всяка нелогічність і ненормальність відносин, і це дає їй можливість повсякчасно користуватись усякими хибами дорослих. І там, де ми бачимо в дитячих вчинках лиху волю, звичайно буває тільки наслідування дорослих, вчинок, який безкарно минув для них. А то часто наше роздратування «сімейною сценою» або невдачею «по службі» шукає, на чім зігнати злість, і нам не до міркування, що корисне для дитини, а що ні. Нам нема діла до того, що матиме дитина від нашого вчинку, і ми робимо так, як чеховський батько-чиновник: «Іди, я тебе одшмагаю за те, що ти позавчора розбив тарілку».

Коли ми не тямимо виховувати власних дітей або не хочемо ближче стати до них, байдужі до їхнього існування, до того, чим вони цікавляться, до чого мають нахил, то ліпше не втручатись у природне виховання, не перетворювати далеко недосконалим штучним методом дитячої вдачі. Бо ми тільки зламаємо її, а не направимо, не поставимо на моральні міцні підвалини. Доручіть самій природі вибирати для виховання дитини метод, а ви оберніться в її друга та подивіться, до чого ведуть дитячі нахили й почуття, і непомітно для дитини, не насилуючи її волі, давайте той або інший напрям її бажанням.

Моральні погляди дитячі найліпше складаються в сім'ї, де між батьками й дитиною щирі, сердечні стосунки, де любов і пошана одне до одного виявляються у доброзичливості та обопільній допомозі. Задля повного морального розвитку дитини потрібно, щоб вона на прикладах набувала таких звичок, що створюють високий моральний колорит її обличчя. Нормальні умови, за яких виховується дитина, послідовно спонукають до розвитку волі в такому напрямі. Тільки таким шляхом можна добре розвивати звички до розумової діяльності й зміцнювати моральні звички до праці, ладу, терпіння, бережливості, доброзичливості, щирості, дяки, пошани й т. ін.

Отже, зазначаючи великий вплив сім'ї й прикладу і даючи йому особливе місце в утворенні морального обличчя дитини, ми були б неправдивими, якби назвали тільки їх. Немалу роль відіграє тут і природжений нервово-психічний розвиток організму, його фізичне здоров'я. Спостереження стверджують правильність такого погляду.

Зазначаючи могутню силу внушіння в сім'ї, ґрунтуючи на нїм моральний розвиток дитини, ми маємо на увазі, звичайно, здорову, нормально розвинену особу, а не спадково хвору. В останнім разі сім'я буде найнебезпечнішим виховним осередком «через те, власне, що нормальні, природженні риси вдачі дітей знаходять у нїй відповідний ґрунт і умови потомного розвитку в тім самім напрямку, в яким живуть батьки»*.

Ми знаємо, що вплив зовнішнього подразнення рухами, вчинками, навіть сполученими з ними словами, справляє величезне враження на дитину. Млява дитина, попадаючи в товариство пустунів, починає потроху ставати жвавішою, починає, як і всі, бігати, кричати, сміятись. Себто переймати все те, що роблять інші. Звичайно, не всі реагують однаково, але імітувати дитина буде, бо це нормально. Задержувати ж цю потребу до переймання активною волею, як це роблять дорослі, вона ще не призвичаїлась, у неї це виходить просто й мимоволі.

У нахилові до безпосереднього внушіння від оточення, до переймання, закладено поступовий саморозвиток і досконалість людини. Набуваючи звичок, якими зміцнюються придбані початкові внушіння, утворюються низки подальших новий дій і знань, а також нові асиміляції на попередніх надбаннях. Той світ, де існує й розвивається дитина, становить її духовний колорит, що зберігається впродовж усього життя. Сім'я, її традиції створюють людину, відповідну їхньому моральному складові.

Мета сім'ї — виховання дитини: вона повинна поєднатись у такім завданні: *поставити дитину в такі життєві умови, де вона розвивалась би вільно, нормально й гармонійно.*

Може, це нелегко за сучасних умов, але ми повинні мати це за мету всякого людського справжнього виховання, чого б це не коштувало нам. Бо у «вихованні, — як каже американський шкільний і політичний діяч Горацій Ман, — наша єдина політична безпека; поза цим ковчегом — потоп».

*Проблеми виховання й навчання
в світлі науки й практики.*

*Збірник психопедагогічних статей. —
1913 — Кн. I. — К.: Друкарня Першої Київської
Артлі Друкарської Справи, 1913. — С. 61—76.*

---

* Проф. Сікорський.